

האם לא אפשרית גם אמת אחרת?

מאת רחל אליאור

המקרא החדש שמציע פנחס שדה בסיפורים על הרבי מקוצק אינו בא להעמיד ראייה היסטורית שקולה או לבסס טענה ביקורתית בדבר האותנטיות של המסורות הסיפוריות, אלא בא להציע קריאה סובייקטיבית המבקשת לפענח, מתוך הזדהות רוחנית ומתוך חירות פואטית, את מסתרי דמותו של הרבי מבעד ללבוש הסיפורי ומעבר למרחק השנים.

איש בחר סגור לבו שבור ובהוץ יורדת אפלה, אמרות, תורות וסיפורי-חיים של רבי מנחם מנדל מקוצק, נוסח נבחר וערוך מאת פנחס שדה, הוצאת שוקן, 1993.

ר' מנחם מנדל מקוצק (1787-1859) נמנה על מעצביה של חסידות פולין במחצית הראשונה של המאה התשע-עשרה. בנעוריו היה תלמידו של ר' יעקב יצחק הורוויץ, ה"חזקה" מזובלין, ולאחר מכן הצטרף לחסידי פשיסחה, שחלקו על דרכו של החזקה, ועיצבו הווייה חסידית ששילבה למרנות מעמיקה, התברלות אליטיסטית, אינדיבידואלית בעיבודת ה', ומידה מסוימת של נטייה אנרכיסטית. ר' מנחם מנדל נודע כצדיק שהילך אימה וקסם על חסידיו וכמנהיג סוחף ומעורר הוזהרות שדרכו עוררה פולמוסים ומריבות מאז ראשית הנהגתו, אחרי פטירת רבו ר' שמה בונם מפשיסחה ב-1827, ועד סוף ימיו. דמותו הותירה את רישומה העז על העולם החסידי על אף שלא שאיר ספרות נרפסת או תורות בכתבי יד ואף-על-פי שאישיותו עוררה אנטגוניזם ודרכיו היו שנויות במחלוקת במשך שנים רבות.

המסורת החסידית תיארה את דיוקנו של ר' מנחם מנדל כלמדן מעמיק וכסגפן בלתי מתפשר שנטה לקדרות ולמרה שחורה וכאדם שנהג בחומרה רבה כלפי עצמו וכלפי זולתו. במשך שלוש עשרה השנים שבהן הנהיג את עדתו, דמותו התאפיינה בעיני ראייו בעוצמה כריזמטית ובכוחות נפשיים יוצאים מגדר הרגיל, התייחרה בסמכותיות רבה, במידה מופלגת של כעס, בהטלת אימה, בחוסר סובלנות, בזעם ותוכחה. הוא נצטייר כמי שנתבע מן הסובבים אותו מעלה גבוהה של למרנות וכמי שדרש שלימות מחמדה בשמה של אמת מוחלטת שיש לאחוז בה בכל מצב.

עוד תיארה אותו המסורת החסידית כמי שברר בקפידה את תלמידיו, רחה רבים מן החסידים, קירב בני עלייה בלבד ואף על אלה הטיל את אימתו בהתפרי צויות זעם תכופות. קווים קיצוניים אלה איפיינו את דרכו וזיכחה בכינוי "המקל המכה" ואף הפכו את אישיותו האקסצנטרית לציר התייחסות מרכזי בחצר קוצק.

המסורת השונות שנותרו בידינו, אינן מביאות את תודתו ואינן מבארות את ייחודה של משנתו אלא מתוות את דיוקנו באמצעות מימרות קצרות, קטעי תורות, אפזודות וסיפורים, המרמזים בצורה אניגמטית על כמה פרקים לא ברורים בקורות חייו. בשנת ת"ד, 1836, לאחר תקופה ארוכה של מרה שחורה, דיכאון והתפרצויות זעם, סירב להמשיך בהנהגת עדתו, הסתגר בחדרו ושהה שם במשך עשרים שנה עד סוף ימיו. הוא נקט צעד זה לאחר פרישתו הדרמטית של תלמידו ורעו הקרוב ר' מרדכי יוסף ליינער מאיזביצה. הפרישה היתה הן על רקע אידיאלי לוגי והן על רקע אישי, כלומר - הן בשל מחלוקת עקרונית בעניינה של הנהגה הצדיקית ותפישת הער לם החסידית, והן בשל הכרלי מוג עמוקים בנייהם והפרש ניכר ביחסם לכני העדה החסידית.

המסורת והחסידיה הציגה את נסיחת עיניו של הרבי מאיזביצה את חצר קוצק בניגודיות שונות אולם הנוסח העיקרי תיאר צער זה כתגובה ראשונית לאובדן עשתונות מיוסר של הרבי מקוצק שגרם לו לומר לחסידיו בשעת משבר שלאמיתו של דבר "לית רין ולית ריין", כלומר, אל אלוהים בנמצא ואין צורך לשמור מצוות בעולם שהוא הפקר. את דבריו הבוטים המחיש באמצעות כיבוי נרות השבת, מעשה שהתפרש כחילול השם.

התרחשויות אלה עוררו סערה וגרמו מטבע הרבים תדהמה ובהלה, אולם ר' מרדכי יוסף מאיזביצה התעשת ואמר על פי נוסח אחד ש"לוחות ושברי לוחות מונחים בארון" ועל פי נוסח אחר ש"במקום שיש חילול השם אין חולקים כבוד לרב, אסרוהו" וקם ועזב ולקח צמו רבים מהחסידים. הפרישה, שגרמה כאב נוקב וזעם רב בקוצק, הביאה כאמור להסתגרותו המחלטת של ר' מנחם מנדל ואף עוררה מחלוקת שנמשכה לכל אורך המאה התשע-עשרה בין חסידי קוצק, שפידשו בצורה שונה את מאורעות אותו ליל שבת ונשארו נאמנים לרבה המסתגר ולתהפוכות רוחו, לבין חסידי איזביצה ודריין, שדאו בר' מנחם מנדל כופר המחלל שם שמים והתוו רפואי הנהגה חדשים שסתרו את דרכו.

המסורת הסיפורית החסידית משלהי המאה התשע-עשרה וההיסטוריוגרפיה החסידית המודרנית מראשית המאה העשרים ואלך נדרשו לדמותו של ר' מנחם מנדל בכלל, ולפרשה זו בפרט, פעמים רבות. ההשקפות השונות נרונן בספרות על קוצק ועל איזביצה ונסקרו לאחרונה בפירוט בספרו האנגלי של מ' פירשטיין, "הכל בידי שמים". השתלשלות הדברים מסופרת במסורת החסידית מנקודות מבט שונות המרגישות לחלופין את דרכיו המזוהרות של ר' מנחם מנדל - המתוארות כנובעות משיבוך וקלב וייסורים, התברלות והתקדשות, שיגעון ותעתועים. דיכאון או כפייה - או את רוע דרכם של חסידיו איזביצה הפורשים - המתוארים חליפות כממשיכייה האמיתיים של חסידות פשיסחה, כמיסטיקאים פורצי דרך או כמנינים וכופרים מחללי שם שמים.

פנחס שדה ליקט מבחר של אמרות, תורות וסיפורים על הרבי מקוצק מן הקבצים החסידיים "שיח שרפי קורש", "אביר הרועים", "שם שמואל", "נפלאות חד" שות", "אהל תורה", "אמת ואמונה" ו"דמתיים צופים", והביא את הדברים בעיבוד מסוים בלי להבחין במקורות השונים ובלי לציין את מקורות הסיפורים. הוא ערך את המסורות השונות בצורה רצופה, כך שיהיו כעין ביוגרפיה, כרונולוגית ורוחנית גם יחד, של ר' מנחם מנדל, הקדים לאסופה מכאז מפורש המתאר את דמותו הטראגית של הרבי מקוצק מצד "מצאוותו הפנימית" ומצד תיאורו ההיסטורי ונסיבות חייו.

דמותו של ר' מנחם מנדל עוררה בפנחס שדה מידה גדולה של אמפתיה והזדהות והוא ניגש לפענוח דמותו, לצידוד עולמו הפנימי ולתיאור קורותיו מתוך רגישות כבה וקרבת נפש ומתוך חירות פיוטית של משורר. הוא משער שחסידיו של הרבי מקוצק "חשו במעורפל כי המשבר האישי של הרבי שלהם מייצג באופן דרמטי איזה משבר דרום בתוך חייהם שלהם, שהסדרגיה המיד חדת שלו נוגעת באיזו סדרגיה המשותפת במידה מסוימת גם להם, או לחילופין, שבחזית החיים הקודר והמוחד שלו יש ממהותה של כעין מיסטריה דתית אשר אי אפשר היה שתיוולד מתוך החיים השגריים שלהם, ואשר על כן, אולי, נראה הרבי לחסידיו בבחינת מי שעליו נאמר: 'אכן חליינו הוא נשא ומכאובינו סכלם'" (שם 8-9).

הואיל ואין בידינו עדויות אוטוביוגרפיות, ואף עדר יות ישירות של מקורביו מצויות במידה מעטה עד להפתיע לגבי אישיות שעוררה הזדהות רבה כל כך בקרב הוגים רחבים לאורך פרק זמן ממושך. רשאים הקודרים השונים לנסות לפענח את סוד קסמה או את פשר זרותה של דמות זו מזוויות שונות, ומבחר המסודות שהביא שדה וההקרמה שהקדים להם, עשויים לסייע בכך.

יעקב לוינגר הראה, בשני מאמרים מאלפים שנרפסו ב"תרביץ" בשנת תשמ"ו, שיש מקום להטיל ספק במידת האותנטיות שאפשר לייחס לאימרות המובאות בשם ר' מנחם מנדל מקוצק וטען שמספר האימרות

המיחסות לו בקבצים חסידיים הולך וגרל במירה רבה עם חלוף השנים. הוא הציג אמות מירה קפדניות לבי חינת מהימנות האימרות וסבירות שייכותן, ועל פי קריטריונים אלה מצא שרק 91 אמרות מתוך כאלף המובאות בשמו של הרב עשויות לבוא בחשבון כאימרות אותנטיות.

גם אם אפשר לחלוק על שיטתו של לוינגר אין כל ספק שרברים רבים המצוטטים בשמו של ר' מנחם מנדל נאמרו לאמיתו של דבר בפי מורים חסידיים אחרים החל מן הבעש"ט והמגיד ממזריטש וכלה בחוזה מלובלין, ויחסו לו בידי עורכים של קבצי סיפורים חסידיים שהתקשו במיעוט המסורות המובאות משמו בפי מקורביו ותלמידיו. רומה שמימרתו של מרסין כובר על "האידיאה העומרת בצל הכרזומה" כאיפיון לצדיק החסידי, הולמת במירה רבה את רמותו של הרבי מקוצק, שהרי הקושי לפענח את ייחורה של שיטתו, בשל מיעוט המוסרים ובשל בעיית מהימנותם של המי קורות הנמסרים, לא עימעם את קסמה של רמותו בעיני בני דורו ובעיני בני הדורות הבאים.

פנחס שדה מבקש להקשות על מידת התוקף של הטענה המחקרית ברבר חוסר המהימנות של רוב המסורות המיחסות לרבי מקוצק ולהציע זווית ראייה שונה; "ענייני הוא השאלה, האומנם מהות עובדות אלה, מעצם טבען, את האמת לאמיתה? במלים אחרות, האם זו האמת האחת האפשרית, והאם לא אפשרית גם אמת אחרת?" (עמ' 15) הוא משיב על שאלה זו על יסוד ניסיונו בקריאת ספרות השבחים החסידית כעת עריכת קובץ קודם של סיפורי הבעש"ט. מעריכת קובץ זה למד "כי יש בסיפורים ואפילו הרמיזיים ביותר, היסטוריה משל עצמה, שאינה תלויה בהיסטוריה המקובלת, וכי אין הם בלתי מציאותיים" (כביטוי של ג' שלום) אלא יש להם מציאות משלהם, וזו חלק מן המציאות הפנימית של הבעש"ט" (עמ' 16). מנקודת מוצא זו הוא רואה במאות הטקסטים הקצרים המתייחסים לרבי מקוצק, איו אמת כוללת של חייו, והוא סבור ש"אפשר כי הטקסטים הללו, לא פחות מאשר אותם 91 שמהי מנותם הפורמלית נקבעה על ידי המחקר, מהווים חלק מן הביזוגרפיה הפנימית, הרוחנית, המהותית, של הרבי מקוצק" (שם).

ספרות הסיפורים החסידית מציבה קשיים מתדולר גיים ניכרים בפני חוקריה אולם אין ספק שהיא מהווה מקור בלתי נדלה של השראה לקוראיה. המקרא החדש שמציע פנחס שדה בסיפורים על הרבי מקוצק אינו בא להעמיד ראייה היסטורית שקולה או לבסס טענה ביקורתית ברבר האותנטיות של המסורות הסיפוריות, אלא בא להציע קריאה סובייקטיבית המבקשת לפענח מתוך הודהות רוחנית ומתוך חירות פואטית, את מסתרי רמותו של רבי מנחם מנדל מקוצק מבעד ללבוש הסיפורי ומעבר למרחק השנים. כל עוד מצוינת בבירור הבחנה בין המציאות ההיסטורית המקובלת הנשקלת על פי קריהמידה הביקורתיים, לבין המצוי את הפנימית המתפענת ברמזינו של המשורר, וכל עוד מוצעת הבחנה ברורה בין תוקף היסטודי ביקורתית המבוסס על עובדות אובייקטיביות שאפשר להעמידן למבחן הפרכה ואישוש, לבין חירות פרשנית יוצרת המתפשטת אמת פנימית דביזוגרפיה רוחנית שאינה כפופה לעובדות - הרי שיש מקום למקרא חדש ולקריאת שובת זו מחד שאינן באות להחליף ולאחזרו. קריאה מודעה וכוונת ביצירות מתקופות קודמות בידי סופרים ומשוררים היא יש בה ברכה, שכן היא תושפת שכבות משמעות חדשות בטקסטים ידועים, ויר צדת מפגש מפרה בין רבדי יצירה בני תקופות שונות שאינן כפוף לחוקי העיון ההיסטודיפילולוגי. החירות הפיוטית לקרוא את הכתוב מתוך הודהות יוצרת, מאידה מזוויות מקוריות את הנוסח השגור של הדברים, מפיתה חיים חדשים ברמויות כריזיות והיסטודיות ומרחיבה את מעגל הקודאים מעבר לחוגים המצומי צמים הנדרשים לתחומים אלה בדרך כלל.